

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

ISSN: 2147-0049

e-ISSN: 2147-2823

RTEÜİFD, June 2017, 6 (11): (153-191)

**Türk Milli Eğitim Sisteminde Meydana Gelen Değişikliklerin Kur'an
Kurslarındaki Öğrenci Yapısına Etkisi**

The Impacts of the Changes Made in the Turkish National Education System on the
Character of the Students at the Quran Courses

Bayramali Nazıroğlu

Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üni. İlahiyat Fak.,
Din Eğitimi Bölümü

Assistant. Professor, Recep Tayyip Erdogan University Faculty of Theology,
Department of Religious Education
Rize/Turkey

bayramali.naziroglu@erdogan.edu.tr

ORCID ID: Orcid.Org/0000-0003- 2091-614X

Vahap Vahapoğlu

Yüksek Lisans Öğrencisi, Recep Tayyip Erdoğan Üni. İlahiyat Fak.,
Din Eğitimi Bölümü

Graduate Student, Recep Tayyip Erdogan University Faculty of Theology,
Department of Religious Education
Rize/Turkey

vahapoglu_61@hotmail.com

ORCID ID: Orcid.Org/0000-0003- 1491-3559

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 6 Nisan / April 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 19 Haziran / June 2017

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Cilt / Volume: 6

Sayı – Issue: 11

Sayfa / Pages: 153-191

B. Nazıroğlu - V. Vahapoğlu / Türk Milli Eğitim Sisteminde Meydana Gelen Değişikliklerin Kur'an Kurslarındaki Öğrenci Yapısına Etkisi

Türk Milli Eğitim Sisteminde Meydana Gelen Değişikliklerin Kur'an Kurslarındaki Öğrenci Yapısına Etkisi*

Öz: Bu araştırmadaki amacımız örgün eğitim sisteminde meydana gelen değişikliklerin öğrenci kaynağı açısından Kur'an kurslarına nasıl yansıdığını tespit etmektir. Nitel bir araştırma olan bu çalışmada desen olarak durum analizini tercih ettik. Çünkü durum analizinin, Kur'an kursu hocalarının fikir ve değerlendirmelerini en iyi yansıtan araştırma deseni olacağını düşündük. Toplam 30 Kur'an kursu öğreticisiyle yarı yapılandırılmış form kullanarak gerçekleştirdiğimiz görüşmelerden elde ettiğimiz verileri betimsel analizle yorumlamaya çalıştık. Araştırma sonucunda örgün eğitim politikalarının Kur'an kurslarındaki eğitimi öğrenci kaynağı açısından ciddi oranda etkilediğini tespit ettik.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Hafızlık Eğitimi, Türk Eğitim Sistemi

The Impacts of the Changes Made in the Turkish National Education System on the Character of the Students at the Quran Courses

Abstract: Our aim in this research is to determine how the changes in the formal education system are reflected in the Qur'an courses in terms of student resources. In this study, which is a qualitative research, we preferred the situation analysis as a pattern. This is because the analysis of the situation is thought to be the research design that best reflects the opinions and evaluations of the Qur'an courses teachers. We tried to interpret the data obtained from interviews that we have done using a semi-structured form with a total of 30 Qur'an course instructors with descriptive analysis. As a result of the research, we found that formal education policies seriously affected the education in the Qur'an courses in terms of the student resource.

Keywords: Religious Education, Qur'an Memorization Training, Turkish Education System

تأثير التعديلات في نظام التعليم التركي على الطلاب الذين يدرسون في دار تحفيظ القرآن

ملخص: هدفنا في هذا البحث، تحديد تأثير طلاب دار تحفيظ القرآن بالتعديلات في التعليم النظامي. في بحثنا النوعي هذا، فضلنا تحليل الموقف نظرا لأنه أحسن منهج يُظهر آراء المعلمين في دار تحفيظ القرآن. حاولنا أن نفسر المعلومات التي حصلنا عليها من اللقاءات مع المعلمين الذين يعملون في ثلاثين دارا مختلفة، واستخدمنا شكلا شبه منظم. في نهاية البحث رأينا أن سياسات التعليم النظامي تؤثر على التعليم في دار تحفيظ القرآن تأثيرا شديدا من ناحية الطلاب.

الكلمات المفتاحية: التعليم الديني، تحفيظ القرآن، نظام التعليم التركي

---

* Bu makale Vahap Vahapoğlu tarafından RTEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2016 yılında Yrd. Doç. Dr. Bayramali Nazıroğlu danışmanlığında tamamlanan "Türk Milli Eğitim Sisteminde Meydana Gelen Değişikliklerin Hafızlık Öğretimine Etkileri" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla ülkedeki tüm öğretim kurumları Maarif Vekâletine bağlanmış; aynı dönemde Türk Eğitim Sisteminde yapılan bir dizi yeni düzenlemeyle daha önce altı yıl olan ilkokul süresi beş yıla indirilmiştir. 1926 yılında ise mevcut ilkokul programı gözden geçirilerek eğitimde bazı atılımlar gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 1936, 1948, 1962 ve 1968 yıllarında programlarda yeniden yapılmaya gidilmiştir (Cicioğlu, 1985: 140; Tazebay, 2000: 34-86; Gözütok, 2003: 613; Fer, 2005: 3-10).

1973 yılında çıkarılan 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu ile Türk Milli Eğitim Sistemi yeni baştan ele alınmıştır. Bu kanunun 18. maddesinde Türk Milli Eğitim Sisteminin örgün ve yaygın eğitimden oluştuğu belirtilmiştir. Kanunun 7 ve 22. maddelerinde 1983'te çıkan 2842 sayılı kanunla yapılan değişiklikle temel eğitime "İlköğretim" denilmiştir. "İlköğretim, 6-14 yaşlarındaki çocukların eğitim ve öğrenimini kapsar." şeklinde ifade edilen değişiklik ve 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanununun 3. maddesinde 1983'te çıkan 2917 sayılı kanunla yapılan, "Mecburi ilköğretim çağı, 6-14 yaş grubundaki çocukları kapsar." şeklindeki değişiklikle, ilköğretim, 6-14 yaşlarındaki çocuklara zorunlu kılınmıştır (MEB, 196: Madde 3; MEB, 1973: Madde 7, 18, 22).

Ancak, 2917 sayılı kanuna "Ortaokullar, planlı bir şekilde ve yeterli düzeyde yurt sathına yaygınlaştırıldıktan sonra, kanunla ayrıca belirleninceye kadar, ilköğretimin sadece ilkokul bölümü mecburidir." şeklinde geçici bir madde (Madde 9) konularak ilköğretimin sadece ilkokul kısmı zorunlu eğitim kapsamına alınmıştır. Söz konusu geçici madde 16 Temmuz 1997 tarih ve 4306 sayılı kanunla "İlköğretim kurumları sekiz yıllık okullardan oluşur. Bu okullarda kesintisiz eğitim yapılır ve bitirenlere ilköğretim diploması verilir." şeklinde değiştirilmiştir (MEB, 1961: Madde 9).

Bu şartlarda Onuncu Milli Eğitim Şurası'ndan On Beşinci Milli Eğitim Şurası'na kadar geçen zaman diliminde, ülkede en çok tartışılan konulardan biri *Sekiz Yıllık Kesintisiz Zorunlu İlköğretim* modeline geçiş

zamanı ve biçimi olmuştur (Öcal, 2011: 321). Nihayet “Sekiz Yıllık Kesintisiz Zorunlu İlköğretim Yasası”, olarak bilinen 4306 sayılı kanun 18 Ağustos 1997 tarih ve 23084 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiş, 1997-98 öğretim yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır (MEB, 1997). Kanunla 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu’nun 9’uncu maddesi ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanununun 23. Maddesi “İlköğretim kurumları sekiz yıllık okullardan oluşur. Bu okullarda kesintisiz eğitim yapılır ve bitirenlere ilköğretim diploması verilir.” şeklinde değiştirilmiştir. Zorunlu temel eğitimin sekiz yıla çıkarılmasıyla birlikte ilkokul programı (1-5. sınıflar) ve ortaokul programı (6-8. sınıflar) birleştirilerek sekiz yıllık ilköğretim programı oluşturulmuştur.

Ülkedeki politik gelişmeler neticesinde 11 Nisan 2012 tarihli ve 28261 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 6287 sayılı kanunla 2012 yılından itibaren 12 yıllık zorunlu eğitim uygulamasına geçilmiştir. Kamuoyunda 4+4+4 olarak bilinen düzenlemeyle birlikte zorunlu eğitim üç kademeye bölünmüştür. Birinci kademe dört yıl süreli ilkokul, ikinci kademe dört yıl süreli ortaokul ve üçüncü kademe dört yıl süreli lise olarak yapılandırılmıştır. Böylece kademeler arası yatay ve dikey geçişlere imkân tanınmıştır. Yapılan değişiklikle ilköğretim çağı 6-13 yaş olarak belirlenmiş ve Eylül ayı sonu itibarıyla beş yaşını doldurmuş, altı yaşına girmiş çocukların ilköğretime başlamasına imkân tanınarak erken yaşta eğitime başlayan bireyin hayata bir yıl erken adım atması amaçlanmıştır. (MEB, 2012a: Madde: 3, 22, 24). Bu kanunla eğitim sisteminde büyük bir değişiklik yapılmış, düzenlemede “kesintisiz eğitim” vurgusu kaldırılarak ilkokul 4’üncü sınıfı tamamlayan çocuklar için imam hatip veya normal ortaokul alternatifleri oluşturulmuş; mezuniyet diploması ise lise sonuna bırakılmıştır (MEB, 2012b:17).

1. PROBLEM, AMAÇ VE ÖNEM

Örgün eğitim kurumlarında süregelen inişli çıkışlı sürecin bir benzeri de yaygın eğitim kurumlarından biri olan Kur’an kurslarında yaşanmıştır. 1919-46 yılları arasındaki dönem, Kur’an kursları ve Hafızlık eğitimi

açısından pek parlak sayılabilecek bir dönem değildir (Koç, 2014:380). Ancak 1948 yılında açılan on aylık kurslarla birlikte din eğitimi alanında cılız ama ilerisi için umut veren bir dönem başlamıştır. Nihayet çok partili döneme geçildikten sonra Kur'an eğitiminde ciddi bir canlanma başlamıştır (Zengin, 2011:15). 1965 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Kanunu'nun çıkarılması ve buna dayanarak Kur'an kurslarıyla ilgili yönetmelik, yönerge vb. yasal düzenlemelerin yapılması ile gelişim sağlam bir temele oturtulmuştur. Merkez Araştırma ve Geliştirme Kurulu tarafından hazırlanan raporda, kurslarla ilgili alınan kararların uygulamaya konulması, önce 2 Haziran 1965 tarih ve 12038 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (DİB, 1965) ve ardından 17 Eylül 1971 tarihli ve 13989 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan Kur'an Kursları Yönetmeliği'nin hazırlanmasından sonra mümkün olabilmıştır (DİB, 1971). 1980 sonrasında yaygın din eğitimi hizmetleri daha da geliştirilmiş, Akşam Kursları ile yaz tatillerinde çocukların katılabileceği Yaz Kur'an Kursları'nın açılmasına, ayrıca kurs açılmayan yerler için camilerde Kur'an öğretimine imkân sağlanmıştır. Bu pozitif durumun yarattığı öğrenci artışı ve yeni kursların açılmasındaki bolluk dönemi, 28 Şubat sürecine kadar devam etmiştir.

28 Şubat sürecinde örgün eğitim alanında yaşanan gelişmelerin benzeri yaygın eğitim kurumlarından biri olan Kur'an kurslarında da belirgin şekilde kendini göstermiştir (Koç, 2014:381). 28 Şubat 1997 tarihinde gerçekleştirilen Milli Güvenlik Kurulu toplantısı sonunda yayınlanan bildirgenin 3. maddesinin b fıkrasında yer alan "Sekiz yıllık temel eğitimi almış çocukların, ailelerinin isteğine bağlı olarak devam edebileceği Kur'an kurslarının denetimi Millî Eğitim Bakanlığı'nca yapılmalıdır." ibaresi kurslar için olumsuz bir sürecin başlamasına yol açmıştır. 3 Mart 2000 tarih ve 23982 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren yönetmelik (DİB, 2000) ve bu yönetmeliğe bağlı olarak hazırlanan yönergeye göre 12 olarak belirlenen yaş sınırlaması Diyanet İşleri Başkanlığı'nın programı için de geçerli sayılmıştır.

2004 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Kur'an kurslarındaki din eğitimi ve öğretimini daha nitelikli hale getirmek için bir dizi program çalışması yapılmıştır. Bunlardan ilki, aynı yıl içerisinde hazırlanan "Temel Öğretim Programı"dır. Bu kapsamda; itikat, ibadet, siyer ve ahlak konuları için özel bir program hazırlanmış, programın hazırlanma aşamasında ilahiyat, eğitim bilimi ve din eğitimi alanındaki uzmanlardan ve çağdaş program geliştirme yaklaşımlarından istifade edilmiştir. Takip eden süreçte temel eğitim dışında destek almak isteyen öğrenciler için "Ek Öğretim Programı" hazırlanmıştır. Ek öğretim programı, uzun süreli programlara katılamayan ya da katıldığı hâlde sürecin uzun olması sebebiyle kursu tamamlayamayan öğrenciler için yardımcı program mantığıyla belli esaslara göre düzenlenmiştir (Koç, 2014:386).

19 Mart 2010 ve 27526 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan Anayasa Mahkemesi kararıyla 633 sayılı kanunun ek 3. maddesi ile geçici 13. maddesinin 6. fıkrasının son cümlesi yürürlükten kaldırılmıştır. Söz konusu maddeler yürürlükten kaldırıldıktan sonra yaş problemi ortadan kalkmış, ister ilkökul öncesinde isterse örgün eğitime devam eden öğrencilerin Kur'an kursuna kayıt yaptırmalarında herhangi yasal bir engel kalmamıştır (Remi Gazete, 2010:27526).

Diyanet İşleri Başkanlığı en son 7 Nisan 2012 tarih ve 28257 Sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan "Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları ile Öğrenci Yurt ve Pansiyonları Yönetmeliği ve bu yönetmeliğe dayanılarak hazırlanan Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönergesi" yürürlükte olup en son düzenlemeler bu yönetmelik ve yönergede yapılmıştır (DİB, 2012).

Hizmet ve kaliteyi artırmak amacıyla başkanlık, Kur'an kurslarının öğrenci sayısını, verilecek eğitimin ve öğretimin niteliği ile kullanılacak binanın fiziki koşullarını dikkate alarak Kur'an kurslarını; A grubu, B grubu, C grubu ve D grubu olarak tasnif etmiştir. Tasnife ilişkin usul ve esaslar ile kurs binalarına ilişkin teknik şartların, başkanlık tarafından yayımlanacak yeni yönergeyle belirleneceği ifade edilmiş, kurslarda sınıf açma mevcudununun minimum düzeyde; yüzünden okuyanlar için on iki,

hafızlığa çalışanlar için ise sekiz öğrenci olması esası getirilmiştir. Bunun yanı sıra hafızlığa çalışan öğrenci sayısının beşin altına düşmesi hâlinde müftünün teklifi ve mülki amirin onayı ile ilgili dönemde eğitim-öğretime devam edilebilme kolaylığı getirilmiştir (DİB, 2012: Madde 12, 17).

Bu bilgiler ışığında araştırmamızın temel problem cümlesi “Türkiye’de Milli eğitim sisteminde yaşanan gelişmelerin Kur’an kurslarında eğitim gören öğrenciler üzerindeki etkileri nelerdir?” sorusudur.

Çalışma esnasında bu temel problem cümlesi çerçevesinde ayrıca şu alt sorulara da cevap aranacaktır:

1. Her üç dönemde hafızlık öğretimi; öğrenci kaynağı açısından nasıldır?

2. Her üç dönemde Kur’an kursunda eğitim gören öğrencilerin içinde buldukları avantaj ve dezavantajlar nelerdir?

Bu problemler doğrultusunda çalışmanın amacı da Kur’an kurslarında eğitim gören öğrencilerin nitelik ve nicelik açısından hangi durumda olduklarını tespit ederek, 1980 sonrası dönemde değişen milli eğitim politikalarının büyük oranda bu değişikliklere bağımlı olan hafızlık politikalarını etkileyip etkilemediğini gözlemlemek ve bir etki varsa bunun ne şekilde gerçekleştiğini bizzat hafızlık öğretimi yapan kişilerin değerlendirmeleri ışığında ortaya koymaktır. Çünkü Kur’an kursları, öğrenci açısından örgün eğitimdeki kurumlarla aynı kaynaktan beslenmektedir.

2. YÖNTEM

Bu araştırmada, Kur’an kursu öğretmenlerinin, Kur’an kurslarındaki öğrenci kaynağı, farklı dönem ve yaş guruplarında hafızlık yapan öğrencilerin avantaj ve dezavantajlarına ilişkin görüşlerini belirlemek için nitel araştırma modellerinden durum çalışması kullanılmıştır. Çünkü durum çalışmasıyla bir olayın yoğun bir şekilde çalışılması, görüşmelerin yapılması, katılımcı gözlemler ve doküman analizi yoluyla verilerin ayrıntılı incelenmesi mümkün olmaktadır.

2.1. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 30 Kur'an kursu öğreticisi oluşturmaktadır. Araştırmamızın çalışma grubunun seçiminde, öncelikle nitel araştırmalarda kullanılan amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örnekleme tercih edilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2011:113). Bu yaklaşım sayesinde Trabzon'un farklı ilçelerindeki Kur'an kursu öğretmenleri ile görüşülmeye karar verilmiş, böylece Trabzon bölgesinde görev yapan 571 Kur'an kursu öğreticisi belirlenmiştir.

Ancak Trabzon'un merkez ve ilçelerinde görev yapan öğretici sayısının fazla olması ve araştırmamızın daha gerçekçi sonuçlara ulaşması için Kur'an kursu öğretmenlerinin en az 20 yıllık mesleki tecrübeye sahip olmalarının gerekliliği, ikinci bir örnekleme yöntemi olarak amaçlı örnekleme yöntemleri içinde yer alan ölçüt örnekleme yöntemini (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 112) kullanmamızı zorunlu kılmıştır. Ölçüt örnekleme yöntemini kullandıktan sonra görüşme yapılması gereken öğretici sayısı 127'ye düşmüştür.

Tablo 1: Görüşme Yapılan Öğreticilerin Bilgileri

Sıra No	Rumuz	Cinsiyeti	Yaş Grubu	Öğrenim Durumu	Görev Süresi	Kaç Kursta Görev Yaptığı	Yetiştirdiği Hafız	Hafızlık Durumu
1	K1	Erkek	61+	İHL	35	1	120	Hayır
2	K2	Erkek	51-60	İlahiyat Ö. L.	32	4	50	Hayır
3	K3	Erkek	51-60	Üniversite	34	1	40	Hayır
4	K4	Erkek	41-50	İlahiyat Ö. L.	23	3	50	Evet
5	K5	Erkek	41-50	İlahiyat Ö. L.	23	2	50	Hayır
6	K6	Erkek	51-60	İlahiyat Ö. L.	27	1	100	Evet
7	K7	Erkek	51-60	İlahiyat Ö. L.	32	3	85	Evet
8	K8	Kadın	41-50	İlahiyat Ö. L.	22	3	30	Evet
9	K9	Erkek	51-60	İlahiyat Ö. L.	25	1	80	Hayır
10	K10	Erkek	41-50	İlahiyat Ö. L.	26	1	120	Evet
11	K11	Erkek	41-50	İlahiyat Ö. L.	24	1	60	Evet
12	K12	Erkek	51-60	İlahiyat Ö. L.	32	6	160	Evet
13	K13	Kadın	51-60	İlahiyat Ö. L.	31	1	15	Hayır
14	K14	Erkek	41-50	İlahiyat Ö. L.	26	3	100	Evet
15	K15	Kadın	41-50	İlahiyat Ö. L.	27	3	30	Hayır
16	K16	Erkek	51-60	İlahiyat Ö. L.	31	2	160	Evet
17	K17	Erkek	41-50	İlahiyat Ö. L.	26	4	130	Evet
18	K18	Kadın	51-60	İlahiyat Ö. L.	30	3	30	Hayır
19	K19	Erkek	51-60	AÖF İktisat	29	4	170	Evet
20	K20	Erkek	41-50	İHL	24	2	20	Evet

21	K21	Erkek	51-60	İHL	28	4	50	Evet
22	K22	Kadın	41-50	İlahiyat Ö. L.	27	3	20	Hayır
23	K23	Erkek	51-60	Üniversite	28	4	30	Hayır
24	K24	Kadın	41-50	İHL	22	2	25	Hayır
25	K25	Kadın	41-50	İlahiyat Ö. L.	30	4	15	Hayır
26	K26	Erkek	51-60	İHL	32	2	120	Evet
27	K27	Erkek	51-60	Üniversite	31	8	150	Evet
28	K28	Erkek	51-60	Üniversite	27	1	150	Evet
29	K29	Erkek	51-60	İlahiyat Ö. L.	31	3	60	Evet
30	K30	Erkek	51-60	İlahiyat Ö. L.	29	4	65	Evet

Ayrıca zengin bilgi kaynağı olabilecek birey veya durumların saptanması için de üçüncü bir örnekleme yöntemi olarak amaçlı örnekleme yöntemlerinden kartopu örnekleme yöntemi kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 111). Bu sayede mesleklerinde tecrübeli olan ve bizleri daha kısa sürede hedefe ulaştırabilecek öğreticilere ulaşma fırsatı elde edilmiştir. Böylece üç örnekleme yöntemi kullanılarak çalışma grubu toplam 30 kişi olarak belirlenmiştir.

2.2. Veri Toplama Aracı

Araştırmamızda veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanırken öncelikle Kur'an kurslarıyla ilgili çalışmalar incelenmiş ve gerekli literatür taraması yapılmıştır. Daha sonra hazırladığımız yarı yapılandırılmış görüşme formu uzmanların görüşüne sunulmuş ve alınan görüşler doğrultusunda gerekli düzeltmeler yapılmıştır.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma sürecinde yapılan tüm görüşmeler görüşülenlerin istedikleri mekânlarda, mümkün olduğunca sessizlik sağlanarak yapılmaya çalışılmıştır. Görüşme başlamadan önce tüm katılımcılara görüşmenin amacı ve gizliliği hakkında bilgi verilmiştir. Yapılan görüşmelerin daha verimli ve etkili olması için soruların konuşma tarzında sorulmasına, görüşmenin akışına göre gerekli değişiklikleri yapmaya ve görüşme sürecini kontrol etmeye dikkat edilmiştir. Görüşmede sorular konusuna göre gruplandırılarak belli bir sırayla sorulmuş, görüşmeci

henüz sorulmamış bir sorunun cevabını önceki sorularda vermişse o soru tekrar sorulmamıştır. Sorular günlük konuşma dilinde sorulmuştur. Görüşmecilerden izin alınarak görüşmeler ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Görüşme sırasında anlaşılmayan, cevabı verilmeyen ya da geçirtilen sorular farklı şekillerde katılımcılara yeniden sorulmuştur. Ayrıca görüşmenin gidişatına göre verilen cevaplara bağlı olarak konunun aydınlatılması ve genişletilmesi için yeni sorular eklenerek esneklik sağlanmıştır. Her bir görüşme 40 – 60 dakikalık bir zaman diliminde gerçekleştirilmiştir. Araştırmamızda elde edilen verilerin çözümlenmesi için ilk olarak görüşme kayıtları dinlenerek kayıtların kendi içinde anlamlı bir bütün oluşturan kısımları tespit edilmiş ve kodlanmış, ardından kodlanan veriler belirli kategoriler altında toplanarak temalar oluşturulmuş, sonrasında ise görüşme metinleri betimsel analiz yoluyla yorumlanmaya çalışılmıştır.

3. BULGULAR VE YORUMLAR

Bu bölümde, öğreticilerin Kur'an kurslarındaki öğrenci kaynağı, niteliği, avantajları ve dezavantajlarına yönelik görüşleri üç başlık altında ele alınmaya çalışılmıştır. Bu başlıklar; 1997 öncesi dönem, 1997-2012 arası dönem ve 2012 sonrası dönem şeklindedir. Ayrıca her üç dönemde ayrı ayrı olmak üzere Kur'an kurslarının öğrenci kaynağı, öğrencilerin niteliği, avantajları ve dezavantajları ele alınmıştır.

3.1. 1997 Öncesi Dönem

Birinci dönem olarak nitelendirdiğimiz zaman aralığı, 1983-97 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde ilköğretim, ilkokul adıyla beş yıl ve zorunlu olarak uygulanmaktadır. Çocuklar 11-12 yaşına geldiklerinde Türk milli eğitim sisteminin zorunlu öğretim döneminden çıkmaktadır. Kur'an kursları da buna bağlı olarak öğrenci kaynağını 5'inci sınıftan mezun olan veya ortaokula devam eden öğrencilerden sağlamaktadır.

3.1.1. Öğrenci Kaynağı

Katılımcıların bu bölüme ilişkin ortaya koymuş oldukları görüşler şu şekildedir:

K1, bu dönemde hafızlık eğitiminin buldukları bölgede kültürel bir karşılığının varlığından bahsetmektedir. Kur'an kurslarının birinci dönemde öğrenci kaynağı açısından altın çağını yaşadığını söyleyen K1, kursa gelen öğrencilerin neredeyse tamamının hafızlığa başladığını, ancak hafızlık konusunda yeterli bilgilendirilme yapılmadığı için öğrencilerin hafızlıklarını devam ettiremediklerini itiraf etmektedir: *"Hafızlık öğrencisi kapsamında kalifiye elamana ulaşmak mümkündü. İlk beş yılı bitiren öğrenci, ailesinin tavsiyesi ile hafızlığa yönlendiriliyor ve sonu ne olursa olsun, istisnai durumlar hariç hafızlık yapıyordu. Bu da öğrencinin yaş olarak küçük olması ve zamanın günümüz sosyal etkenlerinden çok uzakta olması nedeniyle onu hafızlığa elverişli kılıyordu. Yöreden yöreye değişiklik arz etse bile, o zamanlarda veliler bu işe gayet yatkındı. Özellikle Karadeniz Bölgesi'nde hafızlık adeta dededen toruna miras gibi düşünülüyor, her şartta ve zorlukta yaptırılmak isteniyordu. Bu şartlarda hafızlıkta motivasyon zamanın getirdiği öğrenci-veli teslimiyetinden kaynaklı olacak ki, bir nevi babam istedi ben yaptım şeklinde cereyan ediyor ve bu üçgende eriyip gidiyordu."*

K2, bu dönemde öğrenci kaynağında herhangi bir sıkıntı yaşamadıklarını dile getirmekte, bu durumu öğrencilerin hafız olduktan sonra örgün eğitimde kaldıkları yerden devam edebilme imkânlarının bulunmasına bağladığını ifade etmektedir: *"Bu dönemde öğrenci potansiyeli iyiydi. 5'inci sınıftan sonra ara verip tekrar kaldığı yerden devam etme imkânı olduğu için hem sayı hem de öğrenci çeşitliliği fazlaydı. Yani hem çok zeki hem de vasat öğrencilerin gelmesi söz konusuydu. Veli o dönemde sadece çocuğunu gönderiyordu, bütün sorumluluk hocaya aitti. Amaç öğrencinin sadece hafızlık yapmasıydı, öğrencinin de başka alternatifi yoktu."*

K13, bu dönemde kursların öğrenci bulmada sıkıntı yaşamadığını, velilerin çocuklarını hafız yapmada oldukça gayretli olduğunu, örgün eğitimde başarılı olsun veya olmasın her yapıdaki öğrencinin bu dönemde

kursa geldiğini ifade etmektedir: *“Temel eğitim döneminde ben yüzüne sınıfında görevliydim. O dönemlerde ğrenci sayısı açısından sıkıntı yaşamadık. Kursu tercih eden öğrencilerin velileri o dönemde ocuğum Kur’an kursuna gitsin diye düşünürdü. Genelde gelen öğrenciler okulda başarılı olurdu, bunun yanında okuma kapasitesi olmayan öğrenciler de vardı. Bu her dönemde böyle olmuştur.”*

K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12, K14, K15, K16, K17, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29 ve K30 da diğer katılımcılar gibi düşündüklerini, birinci dönemin ğrenci kaynağı açısından oldukça verimli olduğunu ifade etmektedirler.

Bu bağlamda, katılımcıların ne sürmüş oldukları gerekçelere bakıldığında, ğrenci kaynağını yeterli gördükleri anlaşılmaktadır. Bunda hafızlık eğitiminin bölgede kültürel bir karşılığının bulunması, buna bağlı olarak velilerin çocuklarını hafız yapma konusunda gayretli olması ve hafızlık eğitimi kayıp zaman olarak görmemesi belirgin bir etkiye sahiptir. Ayrıca milli eğitim sisteminde uygulanan kesintili eğitim modelinin öğrencilere hafız olduktan sonra örgün eğitimde kaldıkları yerden devam etme imkânını sunması da önemli bir imkân olarak görülmektedir. Her iki durumda 5. sınıfa kadar örgün eğitimde başarılı olsun veya olmasın her kapasitedeki öğrencinin bu dönemde kursa gelmesine imkân sağlamıştır.

3.1.2. Avantajlar

Katılımcıların bu bölüme ilişkin ortaya koymuş oldukları görüşler şu başlıklar altında toplanmıştır:

a. Sürekli Kursta Kalmak

K2, bu dönemde öğrencilerden yüksek verim aldıklarını söylemekte, bunu öğrencilerin yirmi dört saatlik zamanın tamamını kursta geçirmelerine bağlamaktadır: *“Bu dönemde ğrenci bütün zamanını kursta geçirmek zorundaydı. Dolayısıyla ders açısından çok problem olmuyordu. Genelde ğrenci yatılı kaldığı için zamanını planlayıp düzenli ders yapabiliyordu...”*

K17, bu dönemde sürekli kursta bulunan öğrencilerin hafızlık eğitimi yanında mesleki açıdan kendilerini geliştirme fırsatlarının bulunduğunu ifade etmektedir: *“Bu döneminin avantajları zamanının tamamını Kur’an kursunda geçiriyor olması. Öğrencinin zaman açısından da bir sıkıntısı yoktu. Öğrenciler, zaman zaman hutbe, mevlit ve ilahi okuma, vakit namazlarını kaldırma gibi mesleki açıdan kendini geliştirecek faaliyetlerde bulunuyordu.”*

K23 de öğrencilerin bu dönemde zamanlarının tamamını kursta geçirmelerinin Kur’an eğitimi açısından oldukça avantajlı bir durumda olduğunu ifade eden katılımcılar arasındadır.

b. Küçük Yaşta Kursa Gelmek

K3, bu dönemde öğrencilerin kursa küçük yaşta geldiklerini, buna bağlı olarak ergenlik problemleri yaşamadıklarını ve bu durumun hafızlık eğitimi için oldukça önemli bir avantaj olduğunu ifade etmektedir: *“Öğrenci İlkokulu bitirince Kur’an kursuna geliyor yaşı itibarıyla bu işi yapabilecek en güzel yaşta, ergenlik problemi yok. Dışarıdaki sosyal hayata daha girmemiş, aklını kurcalayacak çok fazla olumsuzluk bulunmuyor.”*

K6, küçük yaştaki öğrencilerin ezber yapmada oldukça başarılı olduğunu, bu durumu birinci dönemde yeterince tecrübe ettiklerini ifade etmektedir: *“Öğrencilerin farklı yapıda ve on yaş civarında olmaları sayfaları kolay ezberlemelerine imkân sağlıyordu. Bu sayede öğrenci ezberini kısa sürede yapıyor, aynı zamanda oyun da oynayabiliyordu.”*

K19, bu dönemde öğrencilerin yaşlarının küçük olduğunu, ergenlik problemlerinin henüz ortaya çıkmadığını, bu durumun hafızlık eğitimi için oldukça avantajlı bir durum olduğunu ifade etmektedir: *“Hafızlık buluş çağına ermeden bitmesi gereken bir şeydir. Buluş çağına erdikten sonra bir çocuğa hafızlık yaptırmak olağanüstü bir şeydir. Biz bu işi yıllarca yapmaya çalıştık. Yaşı küçük olduğu için saygı fazlaydı, bunun yanında aile terbiyesi vardı. Yaşının küçük olması kontrolü kolaylaştırıp disiplin altına alınmasında ciddi bir avantaj sağlıyordu.”*

K26, bu dönemde küçük yaşta kursa gelen öğrencilerin daha kolay yönlendirildiğini, ezberi kolay yaptıklarını, buna bağlı olarak kaliteli hafızların

yetiştiğini ifade etmektedir: *“İlk dönemde yaşı küçük olan öğrenciler ahlaki davranışlarda ve eğitimde çok iyiydiler. Çevreden pek etkilenmedikleri ve yaşının küçük olması, hızlı ezber yapması için avantaj oluşturuyordu. Aynı zamanda yaşı küçük olduğu için çoğu Őeyin farkında değildi. Hafızlık konusunda kuvvetli hafız yetiştirme eskiden daha iyiydi, o zamanki hafızlar daha kaliteli oluyordu.”*

K5, K7, K9, K8, K11, K12, K13, K20, K21, K22, K27 ve K30 da diğer katılımcılar gibi Kur’an-ı Kerim’in küçük yaşlarda daha kolay ve kalıcı olarak ezberlendiğini, bu durumu, hafızlık eğitiminde önemli bir avantaj olarak gördüklerini ifade etmektedirler.

c. Teknolojik Araçların Olmaması

K2, bu dönemde öğrencilerin motivasyonlarını olumsuz yönde etkileyebilecek pek fazla araç-gerecin bulunmadığını, bu durumu hafızlık eğitiminde önemli bir avantaj olarak gördüğünü ifade etmektedir: *“Genelde öğrenciye, yatılı olduğu için zamanını planlayıp düzenli ders yaptırılıbiliyordu. Bir de çoğunun ilgisini dağıtacak teknolojik araç-gereç yoktu.”*

K28 de bu dönemde öğrencilerin sosyal çevresinin geniş olmadığını, motivasyonlarını olumsuz olarak etkileyebilecek pek fazla aktivitenin bulunmadığını ve ezber döneminde bu durumun avantajlarını büyük oranda gördüklerini ifade etmektedir: *“Günümüze oranla değerlendirirsek; internet, cep telefonu, sinema vb. araçların pek yaygın olmayışı öğrencinin derse olan ilgisini ve bağlılığını artırıyordu.”*

K10, K18, K24, K25 ve K29 da diğer katılımcılar gibi düşündüklerini, öğrencilerin motivasyonlarını olumsuz yönde etkileyebilecek araç ve gereçlerin bu dönemde pek yaygın olmamasının hafızlık eğitiminde önemli bir avantaj olduğunu, bu sayede öğrencileri daha kolay yönlendirdiklerini ve kısa sürede olumlu neticeler aldıklarını ifade etmektedirler.

d. Veli Motivasyonunun Yüksek Olması

K4, öğrenci velilerinin çocuklarını sürekli takip etmesini bu dönemin avantajlarından biri olarak değerlendirmektedir: *“Yaşının küçük olması, velinin istekli olması, hocanın ilgili olması, kabiliyetli öğrencinin fazla olması, aynı*

zamanda küçük olduğu için bizlere karşı saygılı bir tutum sergileyebiliyor olması önemli avantajlar arasında sayılabilir."

K14, bu dönemde bazı velilerin çocukları üzerindeki etkilerinin yüksek olduğunu, bu sayede öğrencilerin kısa sürede hafız olduklarını ifade etmektedir: *"Aileleri arkalarında duruyor ve hafızlığın olmazsa olmaz koşul olduğunu söylüyor ve de diretiyorlardı. Yüz bulamayan öğrenciler de hafızlıklarını tamamlıyorlardı."*

Katılımcılar, birinci dönemde kurslarda eğitim gören öğrencilerin bazı avantajların bulunduğunu ve bu avantajları; öğrencilerin zamanlarını sürekli kursta geçirmesi, yaşlarının küçük olması, bu dönemde teknolojik araç-gereçlerin yaygın olmaması ve velilerin kurs yönetimi ile irtibatlarının yüksek olması şeklinde ifade etmektedir.

Bu bağlamda, öğrencilerin günün tamamını kursta geçirmelerinin verimlilik açısından oldukça önemli olduğu görülmektedir. Zihinsel açıdan önemli bir avantaj olarak değerlendirilen bu durum, bir yandan öğrencilerin derse odaklanmasını sağlarken, diğer taraftan da farklı alanlardaki iş yükünü ortadan kaldırmaktadır. Birinci dönemde öğrenci profilinin ağırlıklı olarak 12-15 yaş gurubundan oluşması (Bayraktar, 1992:7) katılımcılarımız tarafından ezber açısından avantaj olarak değerlendirilmektedir. Vahapoğlu, aynı bölgede eski hafızlar üzerinde yaptığı dar çerçeveli nitel bir çalışmada (2014: 39), araştırmaya katılan on iki katılımcıdan sekizinin hafızlıklarını 12-18 ay aralığında tamamladıklarını tespit etmiştir. Bu da hafızlık eğitiminde yüksek bir verimlilik olduğu anlamına gelmekte ve bu araştırmanın verileriyle uyumaktadır. Aynı zamanda ergenlik problemlerinin tam olarak ortaya çıkmaması ve öğrencilerin daha kolay motive edilmesi başka bir çalışmada da (Bayraktar, 1992:117) yaş profilinin küçük olmasına bağlanmaktadır. Ayrıca bu dönemde teknolojik araç-gereçlerin ve sosyal medyanın yaygın olmaması, öğrencilerin derse daha kolay motive olmasına imkân sağlamaktadır. Bunların yanında öğrenci velilerinin,

öğreticilerle sürekli irtibat halinde olmaları ve çocuklarını yakından takip etmeleri, öğrencilerin başarılı olmasına katkı sağlamaktadır.

3.1.3. Dezavantajlar

Katılımcıların bu bölüme ilişkin ortaya koymuş oldukları görüşler şu başlıklar altında toplanmıştır:

a. Öğrencilerin Bilinçsiz Olması

K1, bu dönemde kurslarda eğitim gören öğrencilerin hafızlık hususunda yeterli bilgiye sahip olmadıklarını, bu durumun da eğitimde önemli bir dezavantaj oluşturduğunu vurgulamaktadır: *“Kısaca bahsedecek olursak bu işin maddi ve manevi yönünden bilinçsiz oluşları, kendi istekleri ile yapmıyor olmaları, eğitim modellerinin problemlili oluşu da ayrıca öğrenciyi olumsuz etkiliyordu.”*

K5, öğrencilerin genellikle velilerin zorlamasıyla kursa geldiğini söylemektedir. Öğrencileri kurs ortamına alıştırmak için onlara sevecen bir tavırla yaklaştıklarına değinen K5, aksi takdirde ciddi sıkıntı yaşadıklarını ifade etmektedir: *“Yaş itibari ile bazı şeylerin farkına varamamış olmaları, ailelerin zorlaması ile Kur’an kursuna gelmeleri ciddi sıkıntılar doğurmuştur. Bunun üstesinden gelebilmek için, çocuklara kursu sevdirmeye çalıştık.”*

K16, bu dönemde hafızlıklarını tamamlayan öğrencilerin bazı durumlardan ötürü kurstan hemen ayrıldıklarını ifade etmektedir. Yeterli sorumluluğa sahip olmayan öğrencilerin bu şekilde hafızlıklarını tamamlamasının ve kurstan ayrılmasının önemli bir dezavantaj olduğuna değinen K16, bu süreçten sonra ezberlerine yeterli zamanı ayıramayan ve gevşeklik yapan öğrencilerin hafızlıklarını unuttuklarını ifade etmektedir: *“Öğrenci bir şekilde ezberlerini yapıp hafız olduktan sonra kurstan ayrılıyordu. Ezberini devam ettirecek imkân bulamayanlar, çocukluğun verdiği gevşeklikle hafızlıklarını unutuyorlardı. Bu şekilde hafızlığını tamamlayıp da unutan çok öğrencilerimiz var.”*

K28, olaya farklı açıdan yaklaşmaktadır. Öğreticilerin kişisel yaklaşımlarından kaynaklı yöntemlerin küçük yaştaki öğrencileri olumsuz

yönde etkilediğine değinen K28, hafız olarak daha fazla öğrenci mezun etmek için öğrencilerin kişisel gelişimlerinin görmezden gelindiğini ifade etmektedir: *“Her öğretici kendi hocasından öğrendiği yöntemleri öğrencisine uygulardı. Yöntemin doğruluğuna yanlışığma bakılmaksızın bilinçsiz bir şekilde öğrenciye baskı uygulanırdı. Başka yöntemler denenmedi. Aslında uygulanan yöntem görsel anlamda başarılıydı. Çıktı olarak hafız yetişiyordu. Olan öğrenciye oluyordu.”*

K3, K6, K7, K8, K10, K12, K15, K17, K22, K23, K26, K25, K27 ve K29 da diğer katılımcılar gibi düşündüklerini, bu dönemde kursa gelen öğrencilerin küçük yaşta olduğunu, buna bağlı olarak baskı veya ödül vaadi ile kursa gönderildiklerini ifade etmektedirler. Bu durumun önemli bir dezavantaj olduğunu ifade eden katılımcılar, öğrencilere hafızlık noktasında yeterli bilgilendirmenin yapılamaması ve öğrencinin bu sorumluluğu kazanamaması halinde, yaptırılan hafızlığın çoğunlukla ileriki zamanlarda unutulduğunu itiraf etmektedirler.

b. Aileden Uzak Kalmak

K2, bu dönemde kurslarda eğitim gören öğrencilerden yaşı küçük olanların aile özlemi çektiğini, yeterli sıklıkta aileleriyle görüşemediklerini ifade etmektedir: *“Bu dönemin dezavantajı başta öğrencilerin gurbet yaşamasıydı. Yakın olanlar üç haftada bir gün ancak izne gidebiliyordu. Memleketi uzak olanlar ise altı ayda bir izne gidiyordu. Aileleri ile ankesörlü telefonlarla bile ayda bir belki görüşüyor belki görüşemiyordu. Sosyal imkânlar o dönemde de azdı...”*

K4, bu dönemde eğitim gören öğrencilerin kişisel ihtiyaçlarını gidermede yetersiz kaldıklarından dolayı aile özlemi çektiklerini ifade etmektedir: *“Yaşı küçük olduğu için çocuğun ailesinden uzak kalması, temizlik ve disiplin konusunda çocuğun yetersiz olması, kısmen de olsa ailesinden uzak kalan çocuğa uygulanan en ufak bir baskıda çocuğun Kur’an kursunu terk edip ailesinin yanına kaçması.”*

K13, bu dönemde öğrencilerin evden uzak kalmasının önemli bir dezavantaj olduğunu, özellikle tatil dönüşlerinde kursa adaptasyon noktasında oldukça sıkıntı çektiklerini vurgulamaktadır: *“Öğrenciler evden uzak kaldıklarında kolay özlem duyuyorlar. Hele yaşları küçük olunca, tatil dönüşlerinde aileden kopmaları kolay olmuyor. Derse adapte olmaları uzun zaman alıyor.”*

K18, bu dönemdeki öğrencilerin ailelerinde uzak kalmasının önemli bir dezavantaj olduğunu, ailesinin yanında bulunduğu dönemde bütün ihtiyaçlarının ailesi tarafından karşılandığını, kurs ortamında ise bu imkânlardan istifade edemediğini ifade etmektedir: *“Küçük yaşta ailesinden ayrı kalmak çocuklar için zor bir durumdu o dönemde. Tatil aralıkları çok uzun olduğundan öğrenci aile hasreti çekiyordu. Evde çoğu ihtiyacı ailesi karşılıyor. Ama burada hepsini kendisi yapmak zorunda kalıyordu. Farklı bir ortama girmiş uyum sorunu yaşıyordu. Genelde bu dönemde çocuklar içine kapanık oluyordu.”*

Katılımcılar, birinci dönemde kurslarda eğitim gören öğrencilerin bazı dezavantajlarının bulunduğunu ve bu dezavantajları; küçük yaştaki öğrencilerin Kur’an-ı Kerim’i niçin ezberledikleri hususunda yeterli düzeyde bilgilendirilmemesi ve bu öğrencilerin büyük bir kısmının kurslarda yatılı kaldığı için aile özlemi hissetmeleri şeklinde ifade etmektedir.

Bu bağlamda, küçük yaştaki öğrencilerin neredeyse tamamı bu dönemde velilerinin yönlendirmesi ile kursa gelmektedir. Vahapoğlu’nun çalışmasında (2014: 26-27), araştırmaya katılanlara yöneltilen “Kur’an Kursuna kendi isteğiniz ile mi gittiniz? Seçme hakkı size bırakılsaydı hangi alanda devam etmeyi düşünürdünüz?” sorusuna katılımcılar; “Kur’an Kursuna babamın isteğiyle gittim. Bana bırakılsaydı ortaokula devam etmek isterdim”, “Annem ısrar edince gittim. Bana bırakılsaydı sadece yüzüne okur, süre ezberlerdim sonra örgün eğitime devam ederdim”, “Babamın isteği üzerine gittim. Ortaokula devam etmek isterdim”, “Köyümüzde Kur’an Kursu olması bunda önemli faktördür. Tabii ki babamın yönlendirmesiyle gittim. Kendi başıma olsaydım okula devam ederdim”, “Ailemin tavsiyesiyle gittim. Ortaokula devam edecektim”, “Babam imam hatip olduğu için, ayrıca Kur’an kursunda görevlendirme ile çalıştığı için onun yönlendirmesi ile gittim. Zaten ablam ve ağabeyim de hafız olmuşlardı. Bana kalsaydı eğitimime örgün eğitimde devam etmek isterdim”, “Kur’an Kursuna babamın tavsiyesi ve kendi isteğimle gittim. Ancak hafızlığı babamın zorlamasıyla tamamladım”, “Kur’an kursuna gitmeme seçeneğim yoktu. Babam bir yıl Kur’an kursunda okuduktan sonra, hafızlık veya ortaokuldan öğrenimime devam etme seçeneğini bana

bıraktı. Ben hafız olmayı tercih ettim” şeklinde cevaplar vermişlerdir. Öğreticiler tarafından, kendi tercihleri ile kursa gelmeyen öğrencilerin “Niçin hafız olmalıyım?” sorusuna yönelik yeterli bilgilendirmenin yapılmaması motivasyonu olumsuz yönde etkilemektedir.

Ayrıca küçük yaşta olan öğrencilerin aile ortamlarından bir anda uzaklaşması, kurs ortamına alışmalarında ve kişisel ihtiyaçlarını yerine getirmelerinde bazı olumsuzlukların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Bayraktar, 1992: 64). Bu olumsuzlukların bir araya gelmesi, bu dönemdeki öğrenciler için önemli bir dezavantaj olarak değerlendirilmektedir.

3.2. 1997-2012 Arası Dönem

İkinci dönem olarak isimlendirdiğimiz bu dönem 1997-2012 yılları arasında kapsamaktadır. Bu dönemde sekiz yıllık kesintisiz zorunlu ilköğretim modeli uygulanmıştır. Yapılan düzenlemeyle ancak 8’inci sınıftan mezun olan öğrenciler, Kur’an kurslarında eğitim görebilmektedirler. Kur’an kursları da bu dönemde öğrenci kaynağını sadece 8’inci sınıftan mezun olan öğrencilerden sağlamaktadır.

3.2.1. Öğrenci Kaynağı

Katılımcıların bu bölüme ilişkin ortaya koymuş oldukları görüşler şu şekildedir:

K1, bu dönemde öğrenci bulmada oldukça sıkıntı yaşadıklarını ifade etmektedir. Sekiz yıllık zorunlu eğitimin devreye girmesiyle Kur’an kurslarının öğrenci kaynağında ciddi şekilde azalmaların yaşandığına değinen K1, bunun üstesinden gelmek için farklı arayışlar içerisine girdiklerini, yakın çevreden öğrenci bulamadıkları için yurdun farklı bölgelerinden öğrenci talep ettiklerini vurgulamaktadır: *“Bu dönemde haftalık eğitimimin öğrenci kaynağı açısından durma noktasında olduğunu ifade edebilirim. Memleketin dört bir tarafını dolanarak öğrenci bulmaya çalışıyorduk. Bulduklarımız da maalesef hiçbir şekilde okullarda başarılı olamayan, maddi imkânsızlıklar yüzünden okuyamayan, yerine göre özürlü yerine göre saf çocuklardı. Velilerin bakış açıları umutsuzdu. Bir önceki döneme göre kararlı veli gitmiş, onun yerine tamamen*

dünyalık beklentileri olan bir veli ile karşı karşıya kalmıştık. Bütün bunlar çalıştığım bazı Kur'an kurslarının kapanmasına sebep olmuştu."

K2, bu dönemde öğrenci bulmada zorlandıklarını, hatta öğrenci yokluğundan kurslarının kapanma noktasına geldiğini ifade etmektedir: *"Sekiz yıllık kesintisiz eğitim döneminde bir iki dönem kursumuz neredeyse kapandı. Hemen hemen bütün kurslarda öğrenci sıkıntısı yaşandı. Zamanla biraz canlanma oldu. Fakat öğrenci kalitesi düştü. Zeki ve kabiliyetli öğrenciler 8'inci sınıfı bitirdikten sonra gelecek kaygısıyla liselere gitti. Ailelerin de bu yöndeki ilgisi, öğrenci kalitesinin düşmesine sebep oldu. Tabii istisnalar da olmadı değil. Öğrenci tam ergenlik döneminde hafızlık disiplinine giremedi. Çünkü öğrenciyi elde tutacak bir sistemimiz öğrenciye vaat edebileceğimiz bir şeyler yoktu."*

K6, Milli Eğitim sisteminin değişmesiyle öğrenci sayısında azalmaların yaşandığını ifade eden bir diğer katılımcıdır. Özellikle ilk üç yılda oldukça sıkıntı yaşadıklarına değinen K6, velilerin ilgisizliğinden dolayı verimin düştüğünü vurgulamaktadır: *"5+3 sistemi ortadan kalkınca bayağı bir sıkıntılar yaşadık. Otomatikman yaş yükseldi, çocuğun muhakeme gücü arttı, ezber gücü azaldı, kalite düştü artık. Gelecek kaygısı olunca veliler çocukların istikbalini düşünmeye başladı. Belli bir yaşı geçince meslek edinememe sıkıntısı baş gösterdi."*

K9, bu dönemde öğrenci bulmada oldukça sıkıntı yaşadıklarını, kursların kapanmaması için öğrencileri ikinci defa kaydettiklerini, hatta kursa gayrı resmi olarak da öğrenci aldıklarını itiraf etmektedir: *"Sekiz yıllık eğitimin devreye girmesiyle 5'inci sınıftan mezun olan öğrenciler artık 8'inci sınıftan mezun olmaya başladı. Bu durum öğrencide üç yıllık ciddi bir kesilmeye neden oldu. Okula gitmeyip arada sırada gelen öğrencileri gayrı resmi olarak okuttuk. Eski öğrencilerle devam ettik. Hatta mezun olanları ikinci defa kaydettik. Daha sonra okul bitiren öğrencilerin önemli bir kısmı liseye devam etti. Etmeyenlerin de bir kısmı kursa geldi. Bu durum kalitenin düşmesine sebep oldu."*

K23, bu dönemde öğrenci kaynağı açısından zor durumda olduklarını, bunun yansımalarını bulunduğu bölgede oldukça hissettiklerini ifade etmektedir: *"Tamamen fiyasko. Kaliteli öğrenci yoktu. Misal şu anda Akçaabat'ta 100'e yakın kurs var o zaman 2-3 tane kalmıştı ve o*

kurslar da göstermeliydi. Bunun yüzünden çoğu arkadaşımız, ben de dahil, kurum veya unvan değiştirmek zorunda kaldık."

K28, bu dönemin hafızlık eğitiminde sancılı bir dönem olduğunu, öğrenci kaynağı açısından sıkıntı yaşadıklarını ve bunda kendi ihmallerinin bulunduğunu ifade etmektedir: *"Hafızlık eğitimi ciddi darbe aldı. Öğrenci bulunamaz oldu. Bizler geçmiş dönemin kıymetini bilmediğimizi anladık. Gelecek endişesi, baskı, velileri Kur'an kurslarından kopardı. Kursa gelen öğrencilerden tutun öğretmenler, çalışanlar olarak artık yaptığımız işten haz alamaz duruma geldik. Geçmişin pişmanlığını yaşadık ama iş işten geçmiş oldu."*

K3, K4, K5, K7, K8, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K17, K18, K19, K20, K21, K22, K24, K25, K26, K27, K29 ve K30 da diğer katılımcılarla aynı fikirde olduklarını, 28 Şubat sürecinden oldukça etkilendiklerini, Kur'an kurslarındaki öğrenci kaynağının durma noktasına geldiğini, bu durumun üstesinden gelebilmek için farklı arayışlar içerisine girdiklerini ifade etmektedirler. Kursların kapanmaması için mezun olan öğrencileri ikinci defa kayıt ettiklerini itiraf eden katılımcılar, öğrenci bulmada zorlanan birçok kursun da bu dönemde kapandığını vurgulamaktadırlar.

Katılımcıların tamamı, sekiz yıllık kesintisiz eğitim modelinin uygulanmasıyla sadece öğrenci kaynağında azalmaların olmadığını, nitelik açısından da ciddi farklılıkların ortaya çıktığını vurgulamaktadırlar.

Bu bağlamda, öğrenci kaynağındaki azalmalara ilişkin katılımcıların öne sürmüş oldukları gerekçelere baktığımızda; sekiz yıllık zorunlu eğitimin devreye girmesiyle Kur'an kurslarının öğrenci kaynağında ciddi azalmaların yaşandığı (DİB, 1997; Büyükdiñç, 2001: 76), buna bağlı olarak kalitenin düştüğü ve hafızlık sisteminin zayıfladığı (Büyükdiñç, 2001:72-73), gelecekte iyi bir meslek hayali kuran öğrencilerin 8'inci sınıfa kadar ortaya koydukları başarıyı orta öğretim döneminde de devam ettirme gayreti içerisinde oldukları görülmektedir. Bu dönemde, örgün eğitimde herhangi bir başarı gösteremeyen bazı öğrenciler, velileri tarafından kendilerine tanınan son bir şans olarak kursa gelmektedirler (Ünsal, 2006:

23). Bu durumda olan öğrencilerin büyük bir kısmı bu fırsatı değerlendirmeye çalışmaktadırlar.

3.2.2. Avantajlar

Katılımcıların bu bölüme ilişkin ortaya koymuş oldukları görüşler şu başlıklar altında toplanmıştır:

a. Yüksek Yaş Profili

K2, bu dönemde kursta bulunan öğrencilerin yaşlarının büyük olduğunu, bu durumu avantaja dönüştürerek daha kaliteli hafızlar yetiştirdiklerini ifade etmektedir: *“Bu dönemde dayak da kalktı. Çünkü öğrencinin yaşı büyük ve laftan anlayacak durumdaydı. Zaten istemediği bir durum olduğunda da kendisi bırakıp gidebiliyordu. Bu dönemde öğrenciyi motive ederek ve hafızlığın değerini onlara anlatarak kursta tutmaya çalıştık. Yaşı büyük olduğu için ezberi daha dikkatli yapabiliyordu. Öğrenci kendi kendini takip edebiliyordu.”*

K3, bu dönemde belli bir yaşta olan öğrencileri daha kolay yönlendirdiklerini ve bu sayede başarıya ulaştıklarını ifade etmektedir: *“Öğrenci yaşı itibari ile belli bir olgunluğa ulaşmış oluyor. Eğer inanarak bu işe sarılırsa çok güzel hafızlık yapabiliyor. Yaşı büyük olduğundan bazı şeyleri anlatabiliyorsunuz, o da sizi daha iyi anlıyor.”*

K19, bu dönemdeki öğrencilerin yaş profilinin yüksek olmasını avantaj olarak değerlendirenlerdendir. Büyük yaştaki öğrencilerin kişisel ihtiyaçlarını yerine getirmede oldukça başarılı olduğuna değinen K19, bu öğrencileri daha kolay motive ettiklerini ve velileri ile koordineli bir şekilde çalıştıklarını ifade etmektedir: *“Bu dönemde şartlar biraz daha öğrencinin lehindeydi. Çocuklar biraz daha geç yaşta geliyorlardı. Bu sayede öğrenciler kendi ihtiyaçlarını karşılayabiliyordu. En azından kursa ne için geldiklerinin farkındaydılar. Belki gelecek planları yoktu ama o dönemde hafızlık yapacakları için bir kısmı memnundu.”*

K25, bu dönemde eğitim gören kız öğrencilerden erkek öğrencilere oranla daha iyi verim aldıklarını ve bu öğrencilerin yatılı ortama daha yatkın olduklarını ifade etmektedir: *“Yaşı biraz daha büyük olan bayan*

öğrenciler çalışma yerleri ve yatakhanelerinin temizliğine oldukça özen gösteriyorlardı. Ayrıca edep noktasında da kendilerini geliştiriyorlardı. Burada yetişiyor, açıktan okulu falan bitiriyor, diplomasını eline alıp en azından bayan Kur'an kursu hocası olabiliyorlardı."

K4, K5, K7, K8, K10, K13, K15, K16, K23, K24 ve K26 da diğer katılımcılar gibi bu dönemdeki öğrencilerin yaşlarının yüksek olmasını avantaj olarak değerlendirmektedirler.

b. Sürekli Kursta Kalmak

K14, ikinci dönemde öğrencilerin 8'inci sınıftan mezun olarak kursa geldiklerini, bu durumun öğrenciler için önemli bir avantaj olduğunu ifade etmektedir. Eğitim süresi içerisinde öğrencilerin kişisel ihtiyaçlarını kurs içerisinde giderdiklerine değinen K14, öğrencilerin bu sayede dışarıdaki sosyal hayattan olumsuz olarak etkilenmediklerini ve motivasyonlarını canlı tuttuklarını vurgulamaktadır: *"Bunların avantajları devamlı kursta olmalarıydı. Sabahtan akşama kadar kursta eğitim almaları nedeniyle sosyal çevreyle alakalı bir sorun yaşamıyorlardı. Motive oldukları zaman bu izne kadar devam ediyordu. Hafızlığa çalışan öğrenciler kısa zamanda hafızlık eğitimini tamamlıyorlardı."*

c. Kursu İsteyerek Gelmek

K6, bu dönemde kursa gelen öğrencilerin hafızlık yapmada istekli olduğunu ve bu durumun hafızlık eğitimi için önemli bir avantaj olduğunu ifade etmektedir: *"Bu dönemde hafızlık yapan öğrenciler hafızlığını yapma isteği olunca daha avantajlı oluyor. Bunun yanında öğrenci bir taraftan hafızlığı yaparken bir taraftan da açıktan liseyi okuyabiliyordu. Böylelikle hafızlık bittiğinde zaman kaybetmeden iş bulma imkânı olabiliyordu."*

K17, bazı öğrencilerin bilinçli olarak kursa geldiğini, bu sayede kısa sürede hafızlıklarını tamamladıklarını ifade etmektedir: *"Bazı çocuklar bizzat kendi istekleriyle geliyorlardı. Hoca olmak için. Onlar daha istekli oluyorlardı. Takip etmeden kendi başlarına ders çalışıyor, kısa sürede hafızlıklarını tamamlıyorlardı."*

K29, hafız olmak için gayret gösteren öğrencilerden oldukça memnun olduklarını, bu yapıdaki öğrencilerin, zeki olup ta isteksiz olan öğrencilere göre daha başarılı olduklarını ifade etmektedir: *“Aslında hafızlık yaparken çocuğun çok zeki olması aranmamalıdır. Bazen iyi disipline edilmiş öğrenciler gerçekten hafızlık yapmaya karar verirse çok zeki ve kabiliyetli olup gevşek olandan daha kısa sürede hafız oluyor. O dönemde bu durumu gördük. Gerçekten yapmak isteyenler kendi başlarına bu işi yapıp mezun oldular. Biz sadece yönlendirdik.”*

K12, K18, K21, K20, K27, K28 ve K30 da diğer katılımcılar gibi düşündüklerini, hafız olma niyeti ile kursa gelen öğrencilerden oldukça memnun olduklarını ifade etmektedirler.

Katılımcılar, ikinci dönemde kurslarda eğitim gören öğrencilerin bazı avantajlarının bulunduğunu ve bu avantajları; öğrencilerin yaş profiline yüksek olması, zamanlarının tamamını kursta geçirmeleri ve öğrencilerin büyük bir kısmının birinci döneme oranla kendi tercihleri ile kursa gelmeleri şeklinde ifade etmektedirler.

Bu bağlamda, birinci dönemdeki yaş profiline küçük olması öğrencilere ezber açısından avantaj sağlarken, ikinci dönemde sekiz yıllık zorunlu eğitimin bir sonucu olarak yükselen yaş seviyesi (Büyükdinç, 2001: 30; Ünsal, 2006: 23; Koç, 2009: 719; Bayraktar, 2009: 75), öğrencilerin daha fazla sorumluluk almasına imkân sağlamaktadır. Bu sayede öğrencilerin kişisel ihtiyaçlarını zorlanmadan yerine getirdikleri ve ikna yöntemi ile derslere motivasyonlarının birinci döneme oranla oldukça kolay sağlandığı anlaşılmaktadır.

2011 yılında Kur'an kursları üzerinde yapılan bir araştırmada, araştırmaya katılan öğrencilerin %86,2'sinin kendi isteğiyle kursa gittikleri ifade edilmektedir (Aköz, 2011: 188). Diğer araştırmalarda ise bu oran %77,9 (Ünsal, 2006: 33), %83,8 (Büyükdinç, 2001: 43) olarak ifade edilmektedir. Bu dönemde kendi tercihleri ile kursa gelen öğrencilerin daha başarılı olduğu ve kısa sürede hıfzlarını tamamlayarak kurstan ayrıldıkları görülmektedir.

3.2.3. Dezavantajlar

Katılımcıların bu bölüme ilişkin ortaya koymuş oldukları görüşler şu başlıklar altında toplanmıştır:

a. Başarısız Öğrencilerin Çokluğu

K7, bu dönemde kurslarda eğitim gören öğrencilerden bir kısmının örgün eğitimde başarılı olamayan öğrencilerden oluştuğunu, bu durumun hafızlık eğitiminde kalitenin düşmesine sebep olduğunu ifade etmektedir: *“Yaşı ilerleyen ve örgün eğitimde yeterli düzeyde başarı gösteremeyen öğrenciler o günlerde kursları tercih ettikleri için ezber olayı çok zor oluyordu. Eskiden bir yılda tamamlanan hafızlık iki, üç, hatta daha uzun zamana yayılıyordu. Yeterli öğrenciyi bulamayan kurslar ister istemez bu duruma sessiz kalıyorlardı. Aksi takdirde kursun kapanması söz konusuydu.”*

K22, kaliteli öğrenci bulmada oldukça zorlandıklarını, örgün eğitimde başarılı olamayan veya herhangi bir disiplin suçundan dolayı okuldan uzaklaştırılan öğrencilerin kursa gelmesinden oldukça rahatsız olduklarını ifade etmektedir: *“Kesintisiz eğitim döneminde daha çok okullara devam edemeyen kabiliyeti çok yüksek olmayan öğrenciler bize geldiğinden bunlara hafızlık eğitimi yaptırırken zor zamanlar yaşadık. Ezberleme kabiliyeti az olması, ahlaki olarak iyi durumda olmamaları, bir de Kur’an kursuna aile zoruyla gelmeleri. Buna ergenlik sorunlarını da ekleyebiliriz.”*

K25, kursları ayakta tutmak için her gelen öğrenciyi kabul ettiklerini ve bundan dolayı hafızlık süresinin uzatmak zorunda kaldıklarını itiraf etmektedir: *“Şu anda çocukların yaşlarının büyümesiyle birlikte kontrol de zorlaşıyor. Bu sistemde daha çok sekiz yıllık eğitimi aldıktan sonra başarı gösteremeyen öğrenciler Kur’an kurslarına yönlendirilirdi. Ama bu hafızlık yapamayacakları anlamına gelmiyordu, sadece onlara gerekenden fazla zaman ayırarak üzerlerinde fazla duruyorduk. Bunun yanında ergenlik problemleri, genel olarak kurs kurallarına uymamaları, arkadaşlarıyla olan konuşmaları ufak tefek sıkıntılar oluşturuyordu.”*

b. Ergenlik Problemleri

K3, bu dönemde kurslarda eğitim gören öğrencilerin birçok dezavantajının bulunduğunu, özellikle öğrencilerin ergenlik problemleri ile baş etmekte zorlandıklarını ifade etmektedir: *“Bu dönemin en büyük sorunu ergenlik. Öğrenci farklı duygular içinde oluyor zaten. Yaşı büyük olduğu için çok istekli gelmiyor Kur’an kursuna. Okulda başarılı olamadığı için Kur’an kursunu tercih eden böyle öğrencileri motive etmek oldukça zor oluyordu.”*

K8, ergenlik döneminde olan kız öğrencilerin hafızlık eğitiminde önemli bir dezavantajla karşı karşıya kaldıklarını, bundan dolayı hafızlık sürecinin uzadığını ifade etmektedir: *“Kız öğrencilerin durumu biraz daha farklı. Ergenlik dönemlerinde malum günler oluyor ve öğrenciler o günlerde ders vermiyor. Bu da hatimin bayağı uzamasına sebep oluyor. Tekrara döndüğünde toparlaması bayağı zor oluyor. Bir hafta veya on gün ders vermeyen öğrencilerde bir soğukluk oluyor. Tekrar düzenli ders vermelerini sağlamak oldukça zor oluyor.”*

K26, bu dönemde kurslarda bulunan öğrencilerin ergenlik dönemlerini yaşadığını, bazı öğreticilerin bu bilinçle hareket ederek onlara yaklaştığını ifade etmektedir: *“Bu dönemde öğrencinin yaşı büyük olduğundan çocukla konuşarak anlaşma yolunu seçiyorsunuz. Aksi durumda öğrenci size cephe alabiliyor. Bu dönemin en büyük sorunu ergenlik diyebiliriz. Bu dönemde çocuk çok hassas oluyor ve bunu bilerek davranmalısın. Bu şekilde yaklaştımadığında öğrenciyi kaybedebiliyorsun.”*

K1, K2, K10, K11, K12, K14, K15, K17, K18 K23 ve K30 da diğer katılımcılar gibi ergenlik problemlerinin hafızlık sürecini olumsuz yönde etkilediğini ifade etmektedirler.

c. Kurs Öncesi Sosyal Çevre

K4, kursların disiplin yapısının farklı olduğunu, örgün eğitimde belli bir rahatlıkta eğitim gören öğrencilerin bu sürece alışmakta zorlandıklarını ifade etmektedir: *“Çocuk okuldaki sosyal ortama alıştığından Kur’an kursuna geldiğinde buraya adaptasyon konusunda bayağı bir sıkıntı yaşıyor.”*

K19, belli bir yaştan sonra kursa gelen öğrencilerin kendilerini zor durumda bıraktığını, bu öğrencilerin kurs ortamına alışmasının çok kolay olmadığını ve bu durumun eğitimi olumsuz yönde etkilediğini ifade etmektedir: *“Sekiz yıllık eğitimi bitirip geliyorlardı o zaman, geldiği ortam kız erkek ortamı, karma eğitimi. Geliyor bakıyor burada kız yok, doğru dürüst teneffüs yok, zevkü sefa eğlence yok, hep Kur’an okuma, din üzerinde konuşmalar falan.”*

K29, bu dönemde kendi isteği ile kursa gelmeyen öğrencilerin, öğreticileri zor durumda bıraktığını söylemektedir. Ödül veya baskı ile kursa gönderilen öğrencilerin kurs kurallarını kolayca kabullenemediğine değinen K29, bu durumu, hafızlık sürecinde önemli bir dezavantaj olduğunu ifade etmektedir: *“Bu dönemde ergenlik sorunları olsun, akli başka yerlerde olsun bunlar dezavantajdı. Ortaokulda belli bir ortama alışan öğrencileri kursa motive etmede bayağı zorlandık.”*

Genel olarak katılımcılar, ikinci dönemde kurslarda eğitim gören öğrencilerin dezavantajlarını; örgün eğitimde yeterli düzeyde başarı gösteremeyen öğrencilerin velileri tarafından son bir fırsat olarak kursa gönderilmesi, yükselen yaş seviyesinden dolayı öğrencilerde ergenlik problemlerinin ortaya çıkması ve ilköğretim döneminde rahat bir çevrede eğitim almaları şeklinde listelemektedirler.

Bu bağlamda, sekiz yıllık kesintisiz zorunlu eğitimin devreye girmesiyle 8’inci sınıftan mezun olmayan öğrencilerin kurslara kayıt yaptırmasının yasak olması, öğrencilerin on beş yaşına kadar hafızlık eğitimi almasını engellemiştir. Bundan dolayı ortaokul sonuna kadar belli bir başarıyı yakalayan öğrenciler, ara vermeden liseye devam ettikleri için kurslara gelmemişlerdir. Ayrıca yaş profilinin yükselmesi (Büyükdiñç, 2001: 30) ile ergenlik problemleri hissedilmeye başlanmış ve bu durum öğrencilerin motivasyonlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Bunun yanında, öğrencilerin örgün eğitime devam ettikleri dönemlerde gerek ev gerekse okul ortamlarındaki yetişme tarzları, yatılı olan kurs ortamına uyum sağlamalarını zorlaştırmıştır.

3.3. 2012 Sonrası Dönem

Üçüncü dönem, 2012 yılından başlayan ve halen daha devam eden dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde 4+4+4 olarak adlandırılan 12 yıllık zorunlu eğitim modeline geçilmiştir. Yapılan düzenlemelerle öğrenciler aynı anda örgün eğitimde ve Kur'an kurslarında eğitim görme hakkına sahip olmuşlardır. Bu dönemde kursa devam eden öğrenciler aynı zamanda örgün eğitime de devam edebildikleri gibi İmam hatip lisesini de ağıktan sınavlarla tamamlayabilmektedirler.

3.3.1. Öğrenci Kaynağı

Katılımcıların öğrenci kaynağına ilişkin ortaya koymuş oldukları görüşler şu şekildedir:

K1, bu dönemde okula devam eden öğrencilerin aynı zamanda kurslarda da eğitim görme hakkının bulunduğuna işaret etmektedir. Bu imkân sayesinde öğrenci kaynağında önemli bir artış olduğunu vurgulayan K1, bu dönemde velilerin kurslara ilgi göstermesinden oldukça memnundur: *"Bu dönem aynı zamanda okul ve Kur'an eğitiminin bir arada yürütülmesi anlamını taşıdığından öğrenci kaynağını okul talebeleri oluşturuyor. Bu yüzden de kaynak açısından şimdilik sıkıntılı görünmüyor."*

K2, bu dönemde öğrenci grafiğinde olumlu bir yükselişin olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda okul ve Kur'an eğitimini bir arada devam ettiren öğrencilerin zaman kaybı yaşamadığını vurgulayan K2, bu sayede kabiliyetli öğrencilerin de kursa geldiğini ve bu durumdan memnun olduğunu dile getirmektedir: *"Bence bu dönem daha yeni. Ancak gidişat şunu gösteriyor ki en verimli dönem bu dönem olacak gibi. Öğrenci sayısı nicelik ve nitelik açısından gittikçe artan bir grafik sergiliyor. Hem okul hem de kurs olduğu için velilerde bu durumdan oldukça memnun. Hem okulu hem de kursu bir arada götüreren öğrencilerin başarıları da her geçen gün ilgiyi artırmaktadır. Hem öğrenciler zaman kaybetmediğinden hem de velilerin gelecekte bu eğitimin onlara faydalı olacağını (maddi manevi) düşünmeleri, zeki çocukların da kurslara gelmesine imkân sağladı."*

K21 de, üçüncü dönemde öğrenci kaynağında ciddi bir artışın olduğunu ifade eden katılımcılardandır. Bu dönemde öğrencileri seçerek aldıklarını vurgulayan K21, aynı zamanda okulda ve kursta başarılı olan öğrencilerin diğer veliler tarafından fark edildiğini ve bu durumun öğrenci artışını önemli ölçüde etkilediğini iddia etmektedir: *“4+4+4 sistemi bize öğrenci açısından bayağı bir kazanım yaşattı. Bazı öğrencileri geri çevirmeye başladık, hatta çoğu öğrenciyi seçerek almaya çalıştık. Kapasitemizi artırdık. Sınıflara sığmadık, bunların eksikliğini çektik. Bu taleple beraber kalite de artmaya başladı. Veliler okulda çocukların durumunu görüyorlar. Bizim çocukların durumunu da görüyorlar. Bu başarı ortamını görünce veliler çocuklarını kursa getirmeye başladı.”*

K3, K4, K5, K6, K7, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K18, K17, K19, K20, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29 ve K30 da diğer katılımcılarla aynı fikirde olduklarını, öğrencilerin örgün eğitime devam ederken hafızlık yapma imkânlarının bulunduğunu ve bu durumun öğrenci artışında önemli bir etkiye sahip olduğunu ifade etmektedirler.

Genel olarak bakıldığında katılımcıların tamamı, bu dönemde, öğrenci kaynağında olumlu yönde bir kıpırdanmanın yaşandığını müşahade etmektedirler. Ve yine katılımcıların tamamı, öğrenci kaynağında yaşanan istikrarlı yükselişin arka planında, öğrencilerin okulla beraber kursta eğitim görme imkânına sahip olmalarını görmektedirler.

Bu bağlamda, son dönemdeki öğrenci kaynağında yaşanan olumlu gelişmelere ilişkin katılımcıların dikkat çektikleri gerekçelere baktığımızda; okula devam eden öğrencilerin aynı zamanda kurslarda da eğitim görme hakkının bulunması, buna bağlı olarak öğrencilerin örgün eğitimde dönem kaybı yaşamaması ve öğrencilerin ihtiyaçları doğrultusunda Kur'an kurslarında günün her saatinde program yapılabilme kolaylığının olması ilk planda göze çarpan unsurlardır. Önemli bir avantaj olarak görülen bu sistem sayesinde yetenekli öğrencilerin de bu imkândan istifade etmeye çalıştıkları ve örgün eğitimle birlikte kurslara devam ettikleri anlaşılmaktadır.

3.3.2. Avantajlar

Katılımcıların bu bölüme ilişkin ortaya koymuş oldukları görüşler Şu başlıklar altında toplanmıştır:

a. Küçük Yaşta Kursa Gelmek

K5, bu dönemde kurslara gelen öğrencilerden bir kısmının yaş profilinin küçük, zihninin berrak olduğunu ve bu durumun hafızlık için önemli bir avantaj olduğunu vurgulamaktadır: *“Öğrencinin yaşı küçük olduğundan kafası başka şeylerle dolmamış oluyor. Bütün saflığı ile kendilerini derse veriyorlar. Aileleri tarafından sevimli de onlar için motivasyonunu artırıyor.”*

K13 de, bu dönemde kurslarda bulunan küçük yaşta öğrencilerin hafızlık eğitimine elverişli olduğunu, bu sayede onları kolay motive ettiklerini ifade etmektedir: *“Bu dönemde öğrencilerin bir kısmı yaş olarak küçük durumda geliyor. Onları işlemek, anlara ezber yaptırmak diğerlerine göre daha kolay oluyor. Dikkatleri kolay dağılmıyor. Kontrolleri de kolay. Büyük öğrencilere göre daha uysal ve sevimli.”*

K21, öğrencilerin küçük yaşta kursa gelmelerini ve ailelerinin de onlara destek olmasını önemli bir avantaj olarak değerlendiren katılımcılardan bir diğeridir: *“Çocuk, yaşı küçük geliyor. Çocuğun en güzel ezber yapabileceği çağ diyebiliriz. Őimdi aileler de bu işi çok olumlu karşıladı, onlar da çocuğu motive ediyor zaten. Zaman kaybı da olmadığından çocuk daha istekli hafızlık yapıyor.”*

Bunların yanı sıra K29 ve K30 da benzer yönde görüş beyan eden katılımcılar arasındadır.

b. Örgün Eğitime Devam İmkânı

K2, bu dönemde kurslarda eğitim gören öğrencilerin aynı zamanda örgün eğitime devam etmelerini önemli bir avantaj olarak gördüğünü ifade etmektedir: *“Bu dönemdeki çocuklar diğerlerinden çok daha şanslı. Hem fiziki imkânlar açısından hem de hiç sene kaybetmeden hafızlıklarını uzun vadeye yayabilirler. Bu, onlar için iyi bir avantaj. Hem emsalleri ile bir arada okul derslerine çalışma imkânları var hem de Kur’an eğitimini almaları, zihinlerinin*

daha fazla açılmasına neden oluyor. Okula gittiklerinde hafızlık için, kursa geldiklerinde okul için teneffüs yapmış oluyorlar.”

K6 da bu dönemde ortaokula devam eden öğrencilerin aynı zamanda Kur'an eğitimi aldıklarını, bu sayede öğrencilerin okuldaki alan derslerinde daha başarılı olduğunu ifade etmektedir: *“4, 5, 6, 7 ve 8'inci sınıfında okuyan öğrenciler bizde var. Çocuk sürekli Kur'an ile aşına olduğu için daha iyi oluyor. Kursta aldığı Kur'an eğitimi olsun dini eğitim olsun çocuğa çok faydası oluyor.”*

K7 ve K28 de benzer sözlerle okul-kurs paralelliğinin son derece yerinde bir uygulama olduğu konusunda görüş beyan eden diğer katılımcılardır.

Katılımcılar, genel anlamda, birinci dönemde olduğu gibi bu dönemde de küçük yaştaki öğrencilerin kursa gelmesini ve aynı anda örgün eğitime devam ederken hafızlık yapma imkânlarının bulunmasını kurs eğitimi için önemli bir avantaj olarak değerlendirmektedirler. Bu bağlamda, küçük yaşlarda ezber yapmanın öğrenciler açısından daha kolay olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Aynı zamanda örgün eğitimle birlikte hafızlık sürecinin devam ettirilmesini de öğrencilerin bu süreçte zaman kaybı yaşamalarını engellediği için önemsemektedirler.

3.3.3. Dezavantajlar

Katılımcıların bu bölüme ilişkin ortaya koymuş oldukları görüşler şu başlıklar altında toplanmıştır:

a. Örgün Eğitimin Yorucu Etkisi

K1, bu dönemde kursa gelen birçok öğrencinin aynı zamanda örgün eğitime de devam ettiğini; bu sistem sayesinde öğrencilerin zaman kaybı yaşamadığını, ancak bu avantajın yanında öğrencilerin bazı noktalarda sıkıntı çektiklerini ve zaman zaman zorlandıklarını vurgulamaktadır: *“Bu öğrencilerin dezavantajları iki farklı eğitimi ve daha fazla işleri bir arada götürüyor olmalarıdır. Bu da ister istemez öğrenciyi zor duruma koyuyor. Bir taraftan okul dersleri, bir taraftan sınavlar ve diğer taraftan hafızlık ki tamamen ezbere yönelik bir olay. Şöyle ifade edebilirim: bu çocuklar normalde gelişimleri için ideal olan*

sekiz saat uykularını bile yerine göre altı saatin altında tutuyorlar. İŖte bu zor s¼reç hafızlığa dezavantaj olarak yansıyor.”

K2, oğrencilerin g¼n¼n b¼y¼k bir b¼l¼m¼n¼ okulda ge¼irdiklerini ve hafızlık eğitimine yeterince zaman ayıramadıklarını ifade etmektedir: *“Hafızlık i¼in dezavantaj sayabileceğimiz tabii ki okulda harcadıkları zaman. Normalden biraz daha fazla ¼alıřmalarını icap ediyor. Tabii ki bu da yorulmalarına sebep oluyor. Fakat bir yıl dondurma hakkı kullandığında bu sorun biraz olsun ortadan kalkıyor.”*

K12, okula devam eden oğrencilerin her g¼n hafızlık dersi vermekte zorlandıklarını, bu y¼zden hafızlık s¼recinin uzadığını ifade etmektedir: *“Hafızlık s¼rekliliđe bağlı bir kavramdır. Ortaokula giden bir oğrenci i¼in 2-3 g¼nde ancak ders verebiliyor. Her g¼n ders verme eğiliminde oğrenci bulmak ¼ok zor.”*

K3, K4, K8, K10, K16, K17, K18, K21, K26, K27, K29 ve K30 da diğer katılımcılar gibi d¼ř¼nd¼klerini, ođg¼n eğitimle hafızlık eğitimini bir arada y¼r¼tmeye ¼alıřan oğrencilerin yeterince başarılı olamadıklarını ve bu sistemin oğrenci i¼in önemli bir dezavantaj olduğunu ifade etmektedirler.

b. Yaş Profiline K¼¼¼k Olması

Yaş durumunu da ođg¼n eğitim gibi avantaj olarak g¼renlerin yanı sıra dezavantaj olarak g¼ren katılımcılar da vardır. Örneğin K5, bu dönemde k¼¼¼k yaştaki oğrencilerin kişisel ihtiya¼larını gidermede olduk¼a zorlandıklarını, bazen de aile özlemi ¼ektiklerini ifade etmektedir: *“Yaşlarının k¼¼¼k olması yemede, içmede, yatmada, kalkmada, alt ıslatma gibi durumlarda bazı problemleri beraberinde getirdi. Bir de bu duruma özlem eklenince oğrencileri kursta tutmada g¼¼¼k ¼ekiyoruz.”*

K13 ve K23 de yaşı k¼¼¼k olan oğrencilerin kursa uyum sağlamada zorlandıklarını ve özellikle ailesinden uzak kalan oğrencilerin kişisel ihtiya¼larını yerine getirmede sorun yaşadıklarını ifade eden katılımcılardandır.

c. Teknolojik Aygıtlar

K6, bu dönemde öğrencilerin teknolojik araçlarla iç içe olduklarını, bu araçların hafızlık sürecinde öğrencileri olumsuz yönde etkilediğini belirtmektedir: *“Şu andaki dönemde çocuklar bize gelmeden önce teknolojik aletleri etkin bir şekilde kullanıyor. Bu sistemde çocuklar bundan zarar görüyorlar. Akıllı telefonlar Kur’an kurslarına büyük zararlar veriyor.”*

K20 ise, bu dönemde öğrencilerin elektronik araçlarla yakından ilgilendiklerini, özellikle telefon noktasında sıkıntı çektiklerini ve öğrencilerin her durumda telefondan etkilendiklerini ifade etmektedir: *“Günümüzün teknoloji imkânları öğrencilerin bu işe kendini vermesini zorlaştırıyor. Öğrenci kendini toparlayamıyor. Telefonu yanına bıraksan onunla oynuyor. Bırakmasan akıllı onda kalıyor.”*

Kuşkusuz öğrencinin teknolojiye meyli biraz da boş zaman etkinliklerinin zayıf olmasıyla alakalıdır. Zira yaşları itibarıyla bu çağdaki çocukların oyun oynamaları kaçınılmazdır (Koç, 2005, s. 96). Daha çok sınıf hatta kurs dışında olması gereken oyun için yeterli fırsat bulamayan çocukların telefon vb. teknolojik aygıtlara ulaşma konusunda herhangi bir sıkıntıları olmadığı için rahatlıkla oyun ihtiyaçlarını buradan karşılamaya giriştikleri söylenebilir.

d. Veli Tutumlarının Değişmesi

K25, bu dönemde öğrencilerin çok rahat bir ortamda yetiştiklerini ve bu durumun öğrenci için önemli bir dezavantaj olduğunu düşünmektedir. Velilerin öğrencilere sınırsız destek vermesinin kendilerini zor durumda bıraktığına değinen K25, bu durumdan diğer öğrencilerin de etkilendiğini, buna bağlı olarak öğrenciler üzerinde otorite zafiyeti yaşadıklarını ifade etmektedir: *“Bazı öğrencilerin arkasında veliler haddinden fazla duruyor. Çocuk en küçük bir sıkıntı çıkardığında veya mızızlandığında veli hemen kursa geliyor. Bu durum diğer öğrencileri de etkiliyor. Hatta hocam müsaade etseniz de eve götürüyüm diyebiliyor. Bazen elimiz kolumuz bağlanıyor. Mecbur izin veriyoruz.”*

Üçüncü dönemin zorluklarına genel olarak baktığımızda katılımcıların, bu dönemde kurslarda eğitim gören öğrencilerin bazı dezavantajlarının bulunduğunu dile getirdiklerini görüyoruz. Bu dezavantajlar; örgün eğitimle birlikte hafızlık eğitimini bir arada götürmeye çalışmanın zor olması, küçük yaş dolayısıyla öğrencilere yeterince sorumluluğun verilememesi, öğrencilerin teknolojik araçlara olan ilgilerinden dolayı motivasyonun sağlanamaması ve velilerin, öğrencilerin her türlü isteklerini yerine getirmede aşırı hassasiyet göstermeleri şeklinde sıralanmaktadır.

Bu bağlamda, son dönemde yaygınlaşan örgün eğitimle hafızlık eğitiminin aynı anda yürütülmesinin, yetenekli olmayan öğrenciler açısından sorun teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü günün büyük bir kısmını okulda geçiren öğrenciler, kursa yorgun olarak dönmektedirler. Bu durumda hafızlık eğitimi için yeterli zaman kalmamaktadır. Okul derslerine ağırlık veren öğrenciler hafızlık eğitimini aksatmakta, hafızlık eğitimine ağırlık verenler ise okul derslerini ihmal etmektedirler. Ayrıca teknolojik araç-gereçlerin ve sosyal medyanın bu dönemde eğitim gören öğrenciler üzerinde önemli bir etki bırakması ve motivasyonlarını etkilemesi de önemli bir handikaptır. Bu konuda öğrenci velileri de zor durumda kalmakta, çocuklarını kurs ortamında saklayabilmek için birçok konuda taviz vermektedirler. Bu durum da kurslarda asgari disiplin koşullarının oluşturulmasını zorlaştırmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma sonucunda elde edilen verilerden Kur'an kurslarının öğrenci kaynağının milli eğitim politikalarından direkt olarak etkilendiğini çıkarsamak mümkündür. Nitekim milli eğitim politikalarının sürekli değişmesine paralel olarak Kur'an eğitimin de son otuz yıllık süre zarfında ciddi değişiklikler geçirdiği ve bu sürecin halen devam ettiği müşahede edilmektedir.

Kur'an kurslarının öğrenci kaynağı; yaş, nitelik ve sayı açısından üç dönemde de farklılık göstermektedir. Birinci dönemde öğrenci kaynağında ve nitelikli öğrenci bulmada herhangi bir sıkıntı yaşamayan Kur'an kursları, ikinci dönemde 28 Şubat süreci ve berberinde yaşanan

olumsuzluklarla öğrenci bulmada oldukça sıkıntı çekmiş, son dönemde ise iyi bir ivme yakalamıştır. Ancak son dönemde öğrencilerin örgün eğitimle, hafızlık eğitimini aynı anda yürütmeye çalışmaları, zaman açısından bazı problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu süreçte yeterli akademik kabiliyeti olmayan öğrencilerin nispeten zorlandıkları ve her iki alanda da başarısız oldukları görülmektedir. Özellikle 10-13 yaş gurubundaki öğrencilerin yatılı kurslarda kaldıkları dönemlerde kişisel ihtiyaçlarını yerine getirmede yetersiz kalmaları hafızlık eğitimlerini olumsuz olarak etkilemektedir.

Bu bağlamda Kur'an ve hafızlık eğitiminin daha verimli olması için şunlar önerilebilir:

6287 sayılı kanunla 12 yıllık zorunlu eğitime geçilmesi sonucu aktif hale gelen aynı anda okul ve hafızlık projesi kapsamında hafızlık yapan öğrencilere zaman kazandırılması adına, İmam Hatip ortaokullarında okutulan ve Kur'an kursu müfredatı ile paralellik gösteren; Temel Dini Bilgiler, Hz. Muhammed'in Hayatı ve Kur'an-ı Kerim gibi meslek derslerinin kurslardaki programla birleştirilerek zaman kaybının önüne geçilebilir.

İmam Hatip ortaokullarında ve normal ortaokullarda okutulan Kur'an derslerinin veya seçmeli meslek derslerinin kazanımlarının elde edilebilmesi için Milli Eğitim Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasında koordineli bir çalışma yapılması gerekmektedir. Bu konuda kurum içinde pedagojik formasyona sahip Kur'an kursu öğretmenlerinden istifade edilerek, örgün eğitime devam eden öğrencilerin aynı zamanda Kur'an'ı usulüne göre okumalarına imkân sağlanmalıdır.

Genelde kırsal bölgelerde bulunan ve yeterli imkân ve donanımı olmayan kursların ayrı ayrı faaliyet yapmalarının önüne geçilmeli, bunların bir araya toplandığı, bu eğitim için gerekli fiziki şartları taşıyan, bölge hafızlık kursları açılmalı ve bu kurslar proje imam hatip okullarıyla aynı bölgelerde olmalıdır.

Veliler ile öğretmenler arasında sağlam bir diyalog geliştirilmesi ve veli desteğinin özellikle disiplin noktasında devreye alınabilmesi için gerekli

alışmalar yapılmalı ve veli toplantıları düzenli hale getirilmelidir. Özellikle mevcut öğreticilere yönelik, öğreticilerin mesleki bilgi, pedagojik formasyon ve rehberlik bilgilerinin geliştirilmesi için seminerler, konferanslar, hizmet içi eğitim kursları gibi periyodik geliştirme faaliyetleri düzenlenmelidir.

Günümüzde eğitim veren çoğu Kur'an kursu daha çok "nicelik" yönünden hafızlık yaptırmaı amaç edinmiştir. Mevcut şartlarda "nitelikli hafız" (hafızlığı bilinçli bir şekilde yapan, onu muhafaza eden) yetiştirme oranını yükselmesi için ğrenci seçimi, öğrencilerin gelişim özellikleri de dikkate alınarak yapılmalıdır.

Nazıroğlu, Bayramali ve Vahap Vahapoğlu. "Türk Milli Eğitim Sisteminde Meydana Gelen Değişikliklerin Kur'an Kurslarındaki ğrenci Yapısına Etkisi". *RTEİFD* 11 (2017): 153-191.

KAYNAKÇA

- Aköz, F. (2011). *Kur'an Kursu Öğrencilerinin Gözüyle Öğreticilerin İletişim Davranışlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi: Diyanet İşleri Başkanlığı Konya İl Merkezindeki Yatılı Kız Kur'an Kursları Örneği* (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayraktar, M. F. (1992). *Eğitim kurumu olarak kur'an kursları üzerine bir araştırma*, İstanbul: Yıldızlar Matbaası.
- Bayraktar, N. (2009). *Kur'ân Kurslarında Ergenlik Dönemi Öğrencilerinin Sorunları ve Beklentileri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Büyükdinç, M. (2001). *Sekiz Yıllık Kesintisiz Zorunlu Temel Eğitim Sonrası Kur'an Kurslarında Eğitim ve Öğretim* (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cicioğlu, H. (1985). *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Ortaöğretim -Tarihi Gelişim-*, Ankara: AÜEBF Yayınları.
- DİB. (1965). *2 Temmuz 1965 tarih ve 12038 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun*.
- DİB. (1971). *17 Eylül 1971 tarihli ve 13989 sayılı Kur'an Kursları Yönetmeliği*.
- DİB. (1997). *İstatistiklerle Diyanet İşleri Başkanlığı*. Ankara.
- DİB. (2000). *3 Mart 2000 tarih ve 23982 sayılı Kur'an Kursları Yönetmeliği*.
- DİB. (2012). *7 Nisan 2012 tarih ve 28257 sayılı Kur'an Kursları Yönetmeliği*.
- Fer, S. (2005). *1923 Yılından Günümüze Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programları Üzerine Bir İnceleme. Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi ve Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.

- Gözütok, F. D. (2003). Türkiye’de Program Geliştirme Çalışmaları. *Milli Eğitim Dergisi*, sy.160, ss. 607-622.
- Koç, A. (2009). Kur’an kurslarının mevcut sorunları ve bunlara yönelik çözüm önerileri. *IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*, 12-16 Mayıs, Ankara: DİB Yayınları, ss. 717-730.
- Koç, A. (2014). Kur’an Kurslarında Din Eğitimi. *Din eğitimi. (M. Köylü - N. Altaş, Ed.)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, ss. 375-405.
- Koç, A. (2005). Kur’an Kurslarında Eğitim ve Verimlilik. Ankara: İlahiyat Yayınları.
- MEB. (1961). 12 Ocak 1961 tarih ve 10705 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu. *T.C. Resmi Gazete*.
- MEB. (1973). 12 Haziran 1973 tarih ve 14574 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu. *T.C. Resmi Gazete*.
- MEB. (1997). 18 Ağustos 1997 Tarih ve 23084 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu, Milli Eğitim Temel Kanunu, Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu, Milli Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun. *T.C. Resmi Gazete*.
- MEB. (2012a). 30 Mart 2012 tarih ve 28261 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. *T.C. Resmi Gazete*.
- MEB. (2012b). *12 Yıllık Zorunlu Eğitim Sorular-Cevaplar*, Ankara: MEB Yayınları.
- Nazıroğlu, B. - Vahapoğlu, V. (2015). Kur’an Kurslarına Yönelik Tutumlar ve Bu Kurslardan Beklentiler Üzerine Betimleyici Bir Araştırma: Of Bölgesi Örneği. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7, ss. 103-140.
- Tazebay, A. (2000). *İlköğretim Programları ve Gelişmeler: Program Geliştirme İlke ve Teknikleri Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara: Nobel Yayıncılık.

-
- Ünsal, B. (2006). *Günümüz Kur'ân Kurslarındaki Hafızlık Eğitimi ve Problemleri (İstanbul Örneği)* (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Vahapoğlu, V. (2014). *Hafızlık Psikolojisi: 1993-1997 Yıllarında Hafızlık Yapanların Hafızlığa Bakışları* (Basılmamış Lisans Bitirme Ödevi), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Eğitimi Anabilim Dalı.
- Yıldırım, A. – Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zengin, M. (2011). *Din eğitimi ve öğretiminde yapılandırmacı yaklaşım*, İstanbul: Dem Yayınları.